

Lik ženske v slovenskih ljudskih pravljicah

I. UVOD

Kot vsaka literarna zvrst, tudi ljudske pravljice kličejo po različnih interpretacijah.

Ne vemo točno, kdaj so ljudske preavljice nastajale. Z gotovostjo lahko rečemo le, da so nekatere, že izdelane verzije pravljič, nastajale v izrazito patriarhalnih družbah, vendar nam to ne pove veliko, še posebej, če vemo, da veliko sociologov definira družbene odnose v ruralnih področjih srednje Evrope pred petdesetimi leti še kot izrazito patriarhalne.

Pri nas se je pravljam posvetila Alenka Goljevšček. Pravljično dogajanje in motivacijo junakov je razlagala s pomočjo arhaičnih družb lovcev, nabiralcev in zgodnjih poljedelcev z njihovimi miti in rituali. Ameriški antropolog J. M. Taggart pa je poskušal razložiti pravljice s pomočjo ugotovitev sodobnih psihoanalitikov. Do zanimivih razlag dogajanja v pravlji pa nas preprosto privede tudi proučevanje družbenih odnosov v predindustrijskih družbah. Zanimivo je spremljati ženske like v slovenskih in drugih evropskih pravljam. Pravljice so na prvi pogled manj naklonjene ženskam, saj je bistveno manj pravljič, kjer nastopa ženska kot glavna junakinja, kot pa pravljič z moškim protagonistom. Ženski liki imajo v pravljam večinoma obrobno, pasivno vlogo, vendar pa je pomen teh vlog vse prej kot zanemarljiv. Na naslednjih straneh bomo spremljali prota-

gonistke nekaterih slovenskih ljudskih pravljic na njihovi razvojni poti od nedorasle deklice, preko prehoda v spolno zrelost in prestajanja preizkušenj, preko zrele, odrasle, izkušene ženske pa do starke. Poskušali bomo najti razlage za izrazito dvojnost ženskih likov. Pri interpretacijah se bomo naslonili tako na tradicionalne družbe in mitološko simboliko, kot je to naredila A. Goljevšček, kot na sodobno psihoanalizo, ki se je v svojih interpretacijah španskih različic svetovno znanih pravljic poslužil J. M. Taggart. Odgovor pa bomo iskali tudi v družbenih odnosih, predvsem v odnosih v družini pred približno sto leti, v družini predindustrijske družbe, kjer so vladali izrazito patriarhalni odnosi, zato jo imenujmo patriarhalna.

Svetovno znane pravljice, kot so *Pepelka*, *Sneguljčica*, *Lepotica in zver*, imajo nešteto inačic. Taggart zato govori o "tipih pravljic", npr. o tipu pravljice *Pepelka*. Tudi na Slovenskem se je razvila vrsta takih tipov, na naslednjih straneh pa jih bomo spoznali le nekaj.

II. PRAVLJICE IN NJIHOVI RAZLAGALCI

Težko je definirati, kaj je pravljica, ker je ni tako enostavno razmejiti od ostalih zvrsti ljudskega slovstva. Pravljica je dokaj skromna oznaka za eno najstarejših literarnih zvrsti. Kdaj je pravzaprav nastala, ne vemo, saj je že zdavnaj izgubila svoje individualne avtorje in je do danes doživela mnogo preobrazb. Vsem tem različnim preobrazbam pa so skupne fantastične pripovedne prvine, stvaritve umetniške fantazije, ki so vgrajene v pripoved z vidika nazorov ljudi in dobe, v kateri so nastale, ter ustvarjalca ali ustvarjalke in posredovalca-interpretatorja ali posredovalke-interpretatorke: ti so pomembni za ljudsko pravljico, ki se nam je ohranila do zapisov z ustnim posredovanjem.

Pravljice so začeli vrednotiti šele v obdobju predromantike in romantike, ko se je pojem tradicije povezal s pojmom nacije. Tradicija je postala politično aktivno načelo: folklor je postala orodje politike, samopotrjevanja in dostojanstva neke nacije. Temelje za takšno vrednotenje pravljic je postavil Herder, ki je nacijo videl kot organsko enotnost religije, običajev in jezika. Ljudsko poezijo, prozo, pravljice in bajke pa je pojmoval kot izraz ljudskega mišljenja in verovanja. Bajke, pripovedke, legende, pravljice in šaljivke so oznake, s katerimi se je poskušalo vsaj približno ujeti značilnosti ljudske proze.

Bajke in pripovedke se naslanjajo na resnične zgodovinske in mitološke osebnosti ter dogodke. Zgodba je pri teh dveh zvrsteh le nakazana, gre bolj za poročilo, informacijo o nekem dogodku ali neki osebnosti. Za razliko od pravljic pri bajkah in pripovedkah srečen konec ni tako zanesljiva in običajna zakonitost.

Tudi legende imajo svoje jedro v resničnosti. Na didaktično-dogmatičen način razlagajo resnice krščanskega nazora. Skoraj vedno je v legendi prisoten tudi izrazit versko-vzgojni element.

V smešnicah je fantastično jedro oslabiljeno, saj vedno obravnavajo vsakdanjost in človeške lastnosti. Smešenje le-teh in zabavanje ob njih je izključen namen smešnic.

Pravljica pa je nekaj posebnega: stvarnosti ni dolžna ničesar, jemlje lahko od povsod, a sposojeno bo vedno prilagodila svojim zakonom. Pravljica z neomejeno svobodo spreminja resnično, fantastično, možno in neuresničljivo v umetniško resničnost. Gre za najvišjo in najstarejšo obliko ljudske umetnosti. Če so bajke, pripovedke in legende ogledalo ljudskega verovanja in svetovnega nazora, so pravljice ogledalo ljudske duše, so odraz človekovih potreb po estetskem doživljanju. Pravljica je sproščena igra umetniških podob in celo etično (dobro : zlo) jemlje kot estetski pojav. Najvišji smoter in dosežek pravljice je, da podaja fantastično vizijo notranjega sveta z umetniškim jezikom. Pravljica konstantno ignorira individualnost, prostor, čas in njegovo minevanje. Junaki in junakinje se vedno srečujejo s čudežnim, ki ga jemljejo za samoumevno. Osnova ljudske pravljice je optimistično prepričanje preprostih ljudi, da se dobrota nagradi, hudobija pa kaznuje. Junak – človek vedno zmaga nad demonskim.

Veliko sodobnih teoretikov se je posvetilo pravljici. Vladimir Propp se je lotil z oblikovne plati: konstantni element pravljic so funkcije delujočih oseb. Ključno obeležje pravljice je videl v njeni strukturi, ne pa v čudežnosti.

Max Lüthi vidi posebnost pravljice v načinu uporabe njenih motivov. Njena forma živi iz sebe, ne iz vsebine. Pravljice so delo visoke umetnosti in so šele od tam prišle k ljudstvu.

Za Carla G. Junga je pravljica simbol nezavednih duševnih procesov, kjer liki ne predstavljajo ljudi, ampak posamezne arhetipsko zamišljene komponente človekove duše.

Bruno Bettelheim, sodobni psihoanalitik, odkriva, da pravljice odražajo segmente človekovega, predvsem otrokovega notranjega sveta. Otroku omogočajo, da notranje konflikte na različnih stopnjah razvoja intuitivno dojame in jih s pomočjo fantazije izživi in razreši.

Alenka Goljevšček trdi, da vsebina pravljic izvira iz mita in rituala, da so pravljice z njima v tesnem sorodstvu, la da nimajo svetotvorne funkcije. Za današnji čas nesprejemljive vsebine so močno racionalizirane. To Goljevščkova potrdi z dokazovanjem, da veliko pravljičnih dogajanj ni motiviranih in imajo najverjetneje svojo podlago v nekem starem redu. Junake pravljic prikaže tudi kot negativne, nečastne, pasivne like in s tem zamaje dolgo utrjeno mnenje, da so eni izmed stalnih atributov pravljice tudi stalne vrednote in jasna polarizacija med dobrim in

zlim. Goljevščkova vidi stalnice pravljic v izročnosti (pasivnosti) junakov, v njihovem selstvu, zajedalstvu in milenarizmu.

III. DEKLICA IN PREHOD V PUBERTETO

Slovensko izročilo obsega nekaj pravljic, kjer nastopajo ženske kot glavne junakinje, vendar pa so na splošno pasivnejše od protagonistov moškega spola. Preizkušnje, ki jih morajo opraviti od začetke pravljice, ki se praviloma začne z odhodom od doma, pa do njenega konca, ki je bodisi poroka, bodisi vrnitev domov, so bolj trpne narave. O tem, kakšna naj bo ženska že kot dekllica, nam pripovedujejo pravljice tipa *Mačeha in pastorka*, ki so podobne svetovno znani *Pepelki*, le da v teh pravljicah junakinja ni mladenka, godna za možitev, aktivno dekle, ki na plesu očara princa, ampak dekllica, ki je še pred puberteto, izredno pasivna, kajti njena spolnost se še ni prebudila. Take vrste junakinja, aseksualna podoba nedotaknjene deklice, je bila ideal moških že pred 12. stoletjem.

Od junakinje se ne pričakuje drznosti (npr. slediti škratu v brezno), bojevitosti (borba z zmaji, velikani in razbojniki) in krvoločnosti (npr. uboj pošasti po tem, ko je junaku pomagala z nasvetom), ampak požrtvovalnost, vztrajnost, ljubeznivost in darežljivost. Predvsem se morajo te lastnosti kazati do starejših oseb, ki nenazadnje v pravljici postanejo zavezniki junakinje – največkrat deklice pred puberteto. V eni od mnogih variant pravljice *Mačeha in pastorka* starec deklici pove, kje bo lahko sredi zime našla jagode. Ta simpatični odnos med deklicami in starci ter starkami nam postane jasnejši, če vemo, da so bile na Slovenskem in tudi drugje po Evropi ženske tiste, ki so bile odgovorne za nego ostarelih in obnemoglih staršev. Ta skrb je včasih šla tako daleč, da se npr. najstarejša hči v družini ni smela poročiti, da bi se lahko v svojih srednjih letih v celoti posvetila skrbi za starše. V tem smislu se ženska v pravljicah velikokrat pojavi tudi kot univerzalna hraniteljica (npr. vila, ki podoji nemočnega dečka in mu s tem vlije čudežno moč) ne le ljudi, ampak tudi živali – izključno domačih, ki se ji nato v toku pravljice oddolžijo največkrat s tem, da ji rešijo življenje.

V pravljici *Pastorka* maček in petelin junakinjo potem, ko ju je nahranila, posvarita pred objemom črnega vraga, ki simbolično predstavlja spolnost. Nedorasla dekllica živali uboga in se ne spusti v ples s hudičem, ampak ga prelišeči. Tu hvaležni živali predstavljata tudi zaščitnici dekličine čistosti. Zanimivo je, da jezni, razočarani hudič pastorki podari možnjo cekinov, preden izgine. Na hudiča lahko gledamo tudi kot na prezgodnjega, nevarnega snubca, ki hoče zapeljati nedolžno dekle, a v njem se zrcali tudi pričakovanje slehernega moškega v patriar-

halni sredini – da bo njegova izvoljenka do poroke nedotaknjena. Mošnjo cekinov si lahko razložimo kot dar, ki ga je deklica dobila, ker je branila svojo deviškost in čast, ter s tem, da se ni vdala skušnjavi, ohranila svojo idealno podobo.

Podobna je pravljica *Prijazna in prepirljiva deklica*, kjer hvaležna maček in pes obvarujeta junakinjo pred tem, da jo požre mož v gradu, kjer straši. Ker jo maček in pes branita, mož deklice ne požre, ampak ji podari zlati kolovrat. Zlati kolovrat ima simboličen pomen, ki je v tesni povezavi s pojmovanjem ženske v mitu; ženski v kozmičnem pomenu pretita dve nevarnosti: da bo ritem njene energije prepočasen, se pravi, da bo neplodna in bo svet sterilizirala, ali pa bo ritem njene energije prehiter in bo s svojo pohotnostjo svet pahnila v stanje kaotičnosti. Razni iniciacijski rituali si prizadevajo, da bi ženska biološko in psihično ponotranjila pravi ritem. Simbol pravega ritma je luna, zato v njenem znamenju stoji tudi žensko načelo. Luna je nebesno telo življenjskih ritmov in nadzoruje vse kozmične ravni, ki jih uravnavajo ciklični zakoni. Lunarna simbolika te kozmične ravni povezuje in jih medsebojno prepleta. Lunini emblemi so preslica, vreteno in tudi kolovrat. Pravljica *Prijazna in prepirljiva deklica* govori o dekletu, ki jo mačeha spodi v grad, v katerem straši, da bi se je znebila. Grad in dogodki v njem so simbol adolescence, prehoda iz otroške v odraslo dobo. V patriarhalni družbi je adolescence, predvsem deklet, trajala zelo malo časa. Največkrat se je dekle poročilo kmalu po tistem, ko je spolno dozorelo. Iz otroštva in odvisnosti od ognjišča svojih staršev je dekle neposredno prestopilo v dobo odrasle ženske, kajpada odvisne od svojega moža, a z aktivno vlogo soproge in matere. Kolovrat, ki ga je deklica dobila od moža v gradu, si lahko razlagamo kot potrdilo, da je postala odrasla ženska, ki zna obvladovati ritmično naravo.

V zgodbah tipa *Mačeha in pastorka* poleg dobre junakinje vedno nastopa hudobna mačeha, ki ima ponavadi tudi hčerko. V pravljicah se zadnji pojavljata izključno kot antijunakinji. Njuno sovražnost, ki je uperjena proti junakinji, si lahko preprosto razložimo z usodami vdov in njihovih otrok v patriarhalni Sloveniji in ostali Evropi. Ženska in otroci so bili materialno odvisni od moža. Zakonska skupnost je bila čisto ekonomskega pomena, obojestransko ljubezen med partnerjema pa je bila prej izjema kot pravilo. Če je mož, glavni prinašalec dohodka v družini, umrl, so se žena in otroci znašli brez sredstev za preživljanje, velikokrat pa tudi brez strehe nad glavo. Ponovna poroka je bila zato dejanje skrajne nujnosti. V taki zvezi vdove z moškimi, največkrat tudi vdovcem, se je začel krut boj za obstanek tako ženske kot njenih otrok, saj jih očim povečini ni maral. Mate-ram je preostalo, da so branile le svoje otroke, navadno v

škodo pastorkov in pastork. Oče, ki je moral skrbeti za povečano družino, je bil veliko zdoma, tako da so njegovi otroci večino časa preživljali z njim nenaklonjeno mačeho.

Sovražnost mačehe in njene hčerke v pravljicah nam lahko razloži tudi psihoanaliza. Taggart v svojem delu navaja psihoanalitika Bruna Bettelheima, ki trdi, da je glavna tema vseh variant *Pepelke* rivalstvo med sestrami in brati. Podobno je tudi v pravljicah tipa *Mačeha in pastorka*. Druga rdeča nit v teh pravljicah pa je boj med materjo in hčerko za lastno identiteto. Vezi med materami in hčerkami so v vseh družbah, posebej pa v patriarhalnih, zelo intenzivne (kažejo se med drugim v skrbi hčerke za ostarele starše in v medsebojni pomoči matere in hčerke v gospodinjstvu in pri vzgoji ter negi otrok), vendar so prav zaradi svoje intenzivnosti za dekleta nevarne, saj ji onemogočajo, da si pridobi lastno identiteto odrasle ženske. Ta konflikt je tudi glavni motiv v *Sneguljčici*. Bettelheim interpretira narcisistični boj med materjo in hčerko kot dinamični proces: mati se posvetuje z ogledalom, ker se zaradi hčerkinе lepote počuti ogrožena, hčerka pa izraža ljubosumje nad materino zrelostjo in samostojnostjo ter v fantaziji razcepi mater na dobro mater-hraniteljico, zaščitnico in na zlo mater-mačeho, ki od nje zahteva nemogoče. Razcep starševske podobe je zelo pogost v otroških fantazijah in predstavlja relativno nenevarno rešitev za otroka, ki hoče manifestirati ambivalentnost do staršev. V družbah, kjer sta ljubezen in spoštovanje do staršev velikega pomena in sta tudi globoko versko utemeljena, kot sta bila v patriarhalni Evropi, torej tudi pri nas, je notranja cenzura tako močna, da se liki matere in očeta razcepijo na več zlih karakterjev (mačeha, čarovnica) in enega dobrega (prava mati, ki praviloma umre na začetku pravljice). Taggart se v svojem delu naslanja tudi na interpretacije Nancy Chodorov, ki trdi, da dekleta obdržijo mater kot ljubezenski objekt tudi takrat, ko so ujete v vezi ojdipske situacije in prenesejo svojo spolno željo na očeta. Mater morajo v fantaziji zato nujno razcepiti, da si pridobijo avtonomnost in lastno žensko identiteto. Taggart navaja tudi psihoanalitično interpretacijo fantazijske razcepitve matere pri dečkih. Ta naj bi nastala kot obrambno dejanje, kajti mati s svojo zapeljivostjo v dečkih povzroča močna zastrašujoča čustva in strah, da jih bo oče kaznoval s kastracijo. Bettelheim odkriva veliko razcepljenih podob, ki se pojavljajo v evropskih pravljicah. Otroci svojo jezo na starše izživljajo na "nepravih starših" (na mačehi, ki se hoče znebiti svoje pastork). Tudi pravljice tipa *Mačeha in pastorka* predstavljajo tak razcep podobe matere na mačeho, ki od pastorka zahteva nemogoče, in na dobro mati, ki je umrla na začetku pravljice.

Odnose med dekletom in starši, oz. odvisnost deklice od staršev, na zanimiv način opisujejo tudi pravljice tipa *Vrag se*

ženi. Vrag se pojavi v podobi grofa, spodobnega in nenevarnega snubca, ki tri hčere drugo za drugo odpelje v navidezni grad, kjer morajo prenašati zlato jabolko iz sobe v sobo, le v dvanajsto sobo – pekel – jim je vstop prepovedan. Starejši sestre neprevidno pogledata v sobo, izgubita jabolko (ali pa se jima osmоди roža na prsih), vrag pa ju zapre v pekel. Mlajša sestra ga prelisici, reši obe sestre in se z njima vrne k staršem. V tej pravljici je simbolika več kot očitna: pekel predstavlja spolno uživanje, izgubljeno jabolko (ali osmojena roža na prsih) pa izgubo nedolžnosti. Starejši dve sestre, ki ju vrag skuša v spolnosti, sta bolj dojemljivi za seksualnost in ju neprevidnost porine v pekel, mlajša sestra, spolno še neprebujena in nezaslepljena, hitro odkrije nevarnost, reši sebe in sestre, in skupaj se zatečejo v varen objem domače hiše, kjer jim tudi vrag ne pride več do živga.

Ta pravljica nam ponudi še en razlog, zakaj je dekleta tako navezano na dom in na starše. Oni so varuhi njene časti in nedolžnosti, kajti ti sta bili v patriarhalni Evropi, in tudi pri nas, pogoj, da je dekleta dobilo primerneža moža.

IV. DEKLE IN POROČNA NOČ

Preden deklica postane dekleta, godna za možiteva, si mora skozi preizkušnje, ki jim lahko rečemo tudi ženska iniciacija, pridobiti zaželjene lastnosti, kot so pripravljenost odvezati se od doma, pridobiti si samostojno žensko identiteto in pripravljenost na zakon in vzgojo otroka ter skrb za moža in dom. Od nje se pričakuje požrtvovalnost, vztrajnost in ljubeznivost. Dekleta v procesu iniciacije, prikazane v pravljicah, ne prevzame oblasti nad divjimi zvermi iz gozda, kajti gozd je možko področje, divje zveri pa včasih simbolizirajo kar možke same. Dekleta si pridobijo moč le nad tistimi, kar spada v njeno področje, se pravi nad domom in njegovo ožjo okolico. Dekletova magična moč vpliva na živali, plodnost zemlje, na tek letnih časov in na potek različnih opravil (predenje, tkanje, šivanje). Pogosto jo v toku iniciacije ugrabi zver (zmaj, velikan), jo zapre v stolp brez oken in vrat, ali pa jo nekdo uroči v žival. Vse te poteze ženske iniciacije imajo stvarno osnovo. V tradicionalnih družbah so se možki pretežno ukvarjali z lovom, ki je sicer doprinesel le 20 – 40% hrane v pleme, vendar je bil bolj cenjen od ženskega dela, saj je bilo tveganje večje in tudi organizacija kompleksnejša. Tudi tam, kjer je bila mati center družbenega življenja (uxorilokalne družbe), so se možki združevali v lovske in kultne bratovščine in so se totemi ter insignije predajali po možki liniji. Z udomačevanjem živali lov izgubi svoj pomen, obdelovanje polja prevzamejo možki, ženske pa

se ukvarjajo z ohišnico. To je dalo temelj patriarhalnemu sistemu, ki je ponekod prisoten še danes. Spola sta samostojna zaradi specifične delitve dela. V odnosih navzven se od ženske pričakuje popolna trpnost (zvestoba, domačnost, zadržanost, skromnost, požrtvovalnost, marljivost) v nasprotju z moško dejavnostjo. Kontrola skupnosti skrbno bdi nad obstoječim stanjem in preprečuje vsakršno spremembo (da se moški ne bi lotil ženskega dela in obratno). Ti podatki kažejo, da so pravljice izoblikovale svojo podobo v času patriarhata.

Glede na ambivalentnost ženskih likov, poznajo slovenske pravljice dva tipa deklet, godnih za poroko: trpno dekle, ki zvesto čaka na ljubimca – rešitelja (*Hudobna mačeha in dobra pastorka*), in aktivno, ponosno in maščevalno dekle, ki svojega zaročenca muči, mu streže po življenju in kaže odpor do možitve (*Železni prstan*).

Pravljice lahko čas, ki jih zanima (liminalni čas), raztegnejo na eno samo poročno noč in jo razumejo kot eno najnevarnejših preizkušenj: mlada žena si prizadeva, da bi umorila moža, ali pa jo prav v tej noči obišče zmaj in se mora mož z njim dvobojevati. Tak motiv nevarne poročne noči je prisoten tudi v mitih (Danaide v poročni noči pobijejo može, boginje Ištar, Artemida, Afrodita, Izis itd. umorijo svoje ljubimce ali može...). Včasih je preizkušnja poročne noči tako nevarna, da jo nase prevzame junakov magični pomočnik (kot v Epu o Nibelungih), nevesto lahko neusmiljeno premlati in po tepežu je dekle ukročeno, socializirano in odrešeno svoje živalske narave. Nekaj slovenskih pravljič ta motiv dobesedno prikaže, kot npr. pravljici *Kačja dolina* in *S kačo se je oženil*. V obeh pravljičah junak hudobno, smrtno nevarno kačo s tepežem spremeni v prelepo deklico.

Uročenost v kačo, ali v katerokoli drugo žival, pomeni stanje spolne latence, tepež pa pomeni razdevičenje, v katerem se dekle spremeni v žensko. Tepež lahko izvede le za to poklicani junak – primeren snubec za dekle.

Na ta tepež pa lahko gledamo tudi z drugega zornega kota in si ga razlagamo kot premagovanje moškega strahu pred žensko spolnostjo. V romskih pravljičah se poroka izvrši tako, da ženin zgrabi izvoljenko za lase in jo neusmiljeno pretepe. Grdo ravnanje z nevesto v poročni noči je znamenje strahu pred demonično močjo ženskega spola. V nekaterih pravljičah po svetu se je ohranilo verovanje, da je ženska vagina zobata. Razdevičenje so v arhaičnih družbah imeli za smrtno nevarno, zato se je izvršilo ritualno, v procesu iniciacije, kot priprava na poroko. Pravljice ta motiv tematizirajo: dekle ugrabi zver iz gozda, ki polagoma pridobi antropomorfno podobo (velikan, povodni mož). To je podoba ritualnega zakona, v katerem se izvrši ritualno razdevičenje. To je v slovenski pravljici *Deklica in pasjeglavci* zelo nedvoumno prikazano:

Pasjeglavci vidijo, da je mlada, in pravijo: "Dajmo jo ujeti!" Brž se spusti krdelo v dir. Deklica je vedela, da ne uide urnim petam, zato spleza na gosto smreko in se skrije med vejami. Pasjeglavci pa imajo pasjo glavo in oči obrnjene v tla, zato ne morejo pogledati navzgor. Tako niso mogli videti, na kateri smreki čepi skrita deklica. Bodli so torej s sulicami ob deblih od smreke do smreke tako dolgo, da je po skorji nekega drevesa pritekla rdeča kri. Obstopili so tisto smreko in jo izruvali: tako jim je prišla deklica v pest. (Slovenske narodne pravljice, 1974, str. 139, 140)

V neki avstralski pravljici mladeniči zapovrstjo umirajo v mladenkinem objemu, dokler ji zadnji v vagino ne potisne kamna in polomi smrtonosne zobe v njej. V antični Lidiji se je ritualno razdevičenje izvršilo v okvirih tempeljske prostitucije. Žensko je moral razdevičiti tujec, ki je prišel "od drugod" in zato ni bil v nevarnosti. V starem Rimu je bilo razdevičenje zaupano "močnim osebnostim", v mitu božanstvom, v pravljici pa to nalogo velikokrat opravi velikan ali čarovnik, kot v pravljici *O dvanajstih bratih in sestrah*. Z močno spremenjenim značajem in argumentacijo se to verovanje pojavlja npr. v srednjem veku kot pravica prve noči.

Zaradi nevarnosti njenega spola čakata dekle v mitu in tudi v nekaterih pravljicah ponavadi dva zakona – prvi ritualni, s pošastjo ali z velikanom, in drugi, normalni, s človeškim partnerjem. Ta dvojni zakon lahko poteka tudi tako, da dekle nekaj časa prebiva kot "sestra" v prepovedani moški hiši. Pravljice sramežljivo zamolčijo spolno vsebino te koeksistence. Gre za začasen skupinski zakon, ki navadno kaže težnjo po monogamnosti: dekle na koncu pripada voditelju skupine ali novodošlemu, kot npr. v *Sneguljčici*. "Sestra" je poznala vse skrivnosti moške hiše, ki so bile drugim ženskam prepovedane, zato se je morala pred odhodom podvreči posebnemu obredu, ki jo je zavezal molku. V takih pravljicah "sestre" ponavadi umrejo, potem pa jih obudijo novodošli (npr. princ) in se poročijo z njimi.

Pravljice, ki pripovedujejo o moškem strahu pred žensko spolnostjo, imajo tudi analogne inačice, v katerih ženske premagujejo strah pred spolnostjo in moškimi. To so pravljice tipa *Lepotica in zver*, kjer dekle s svojo ljubeznijo in predanostjo uspe zver spremeniti v lepega mladeniča, kar pomeni, da na spolnost ne gleda več kot na nekaj živalskega in se je voljna poročiti ter predati se spolnosti. Ta motiv najdemo v pravljici *Sin jež*, čeprav je mladenka, ki ima ježa rada, zelo pasivna in se mora jež "lastnoročno" spremeniti v mladeniča. Pravljica *O junaškem kovaču* s podobno problematiko pa je očitno novejšega izvora, saj je tako racionalizirana, da se

kovač nikoli ne pokaže v zverski podobi, ampak le kot nadnaravno močan, divji, neotesan kovač, ki se spremeni v lepega, mladega in lepo oblečenega gospoda, brž ko mu najlepša treh mladenk, ki jih je rešil, rada poda roko v zakon. Pravljica odseva tudi mišljenje, ki se je oblikovalo že v poznem srednjem veku – da ima ženska blažilni vpliv na moško surovost.

Nadnaravno moč ženske lahko predstavlja tudi moč ženske ljubezni do moškega. Kot taka ta moč ni več nekaj strašnega, demonskega. Različne pravljice moč ženske ljubezni različno pojmujejo. Ženska je hraniteljica: hrani živali v pravljici *Mačeha in pastorka*, hrani ljubimca v pravljici *Brat in ljubi*. Ženska lahko humanizira zver, ali pa napravi, da iz neotesanega kovača postane lep gospod. Ženska pomaga junaku izpolniti nemogoče naloge. V slovenski pravljici *Pastirček in čarovnikova hči* dekle s čarobno močjo pomaga junaku opraviti za navadnega smrtnika neizvršljive naloge, ki mu jih naloži čarovnik – dekletov oče. Pravljica pripoveduje o tem, kako je moški tudi odvisen od ženske in njenih nedoumljivih moči. V odnosu med čarovnikom in pastirčkom se zrcalijo odnosi med bodočim zetom in tastom: gre za svojevrstno tekmovalnost med njima, vendar je ta zgolj navidezna. Tast hoče le preizkušati bodočega ženina, če je sploh sposoben skrbeti za ženo.

Čarovnika si lahko nenazadnje predstavljamo tudi kot zlega, zahtevnega očeta, ki je nastal z razcepitvijo očetove podobe v sinovi fantaziji.

Pravljico pa lahko razumemo tudi kot nauk, da ljubezen in zakon lahko uspeta le, kjer si partnerja medsebojno pomagata.

V pravljici *Pastirček in čarovnikova hči* je zanimiv tudi motiv skupnega pobega pastirčka in čarovnikove hčerke od njenih staršev. Beg pomeni osamosvajanje dekleta od zaščitniškega domačega ognjišča. Dekle v drugih inačicah te pravljice na begu odvrže glavnik ali podoben predmet, ki predstavlja njeno navezanost na dom, in s tem ustvari nepremagljivo prepreko za očeta, ki jo zasleduje. V naši pravljici dekle na begu naredi "čire čare" in spremeni pastirčka in sebe enkrat v čolniček, ki plava po reki, drugič pa v pastirčka, ki pase kravico. To ne pomeni le simboličnega sodelovanja med zakoncema, ampak kaže tudi na delitev dela med spoloma. Zanimivo je, da dekle s "čire čare" preslepi le očeta, mati pa spregleda njene trike in jo v zadnjem poskusu zasleduje sama, jezna na moža, ker se je dal prevarati. Pravljica se na tem mestu nenadoma zaključí:

Vendar je deklica tudi v tretje začutila, da jo preganjajo. Še to je čutila, da gre zdaj za njima čarovnica. Zato je urno poslednjič naredila čire čare in tako sta se rešila. Rešena deklica in pastirček sta prišla srečno domov.
(Slovenske narodne pravljice, 1974, str. 154)

To je še ena pravljica, ki nam govori o nevarnosti tesnih vezi med materami in hčerami, ki slednjim lahko onemogočijo osamosvojitve in pridobitev lastne ženske identitete. Priča pa tudi o tem, kako boleče je lahko slovo hčerke od matere. Pravljica nam ne pove, kakšne čire čare je moralo narediti dekle, da se je rešilo matere. Ne vemo, ali je temu vzrok pozabljivost pripovedovalca, ali pa je to delo cenzure, ki deluje v smeri ohranitve tesnih odnosov med materjo in hčerko v kulturah, kjer je otroška ljubezen do staršev izredno velikega pomena in je tudi globoko versko utemeljena.

V nekaterih slovenskih pravljicah pride do izraza poseben odnos staršev do otrok, predvsem do hčerk. Z njimi ravnaajo kot z lastnino, z blagom. Po eni strani se "slabega blaga" poskušajo čim prej odkrižati (npr. v pravljici *Vrag se ženi* bi starši hčerke, ki se ne morejo poročiti, dali samemu vragu, v pravljici *Čudno drevo* pa bi kralj dal hčerko prvemu, ki bi odkril, kakšne vrste sad rodi zelo visoko drevo v njegovem kraljestvu...), po drugi strani pa gredo ekstremno daleč, da bi preprečili izgubo hčerke in s tem oblast nad njo (kot v pravljici *Pastirček in čarovnikova hči*). Na ta način se izkazujejo tudi patriarhalni odnosi v družini: oče je bil glava družine, imel je oblast nad ženo in otroki, a tudi žena je gledala na otroke kot na lastnino, iz katere je treba izganjati hudiča, čeprav je bila sama v podrejenem položaju. Od otrok so pričakovali, da bodo ubogali starše tako dolgo, dokler bodo živeli z njimi pod isto streho. Mladi niso imeli nobene besede niti pri izbiri lastnega zakonskega partnerja oz. partnerice. Glavno besedo so imeli starši, saj je bil zakon ekonomska nujnost, poroka pa način izboljšave ali obdržanja socialnega statusa celotne družine.

V. ODRASLA ŽENSKA

Privlačna sila spolnosti in ženska moč porajanja sta v mitološki percepciji sveta stali v bližini svetega – nedotakljivega in nečistega. Moč ženske je bila demonska, smrtna (rusalke, čarovnice, zlobne mačeha, ljudožerske hudičevke, morilske starke). Ti ženski liki so v pravljicah pogosto prikazani dvoumno: npr. ljudožerske velikanke, ki se najprej z junakom bojujejo, potem pa mu pomagajo, da postane neznansko močan. Ženski liki v pravljicah niso vsi ustrojeni po isti meri. Včasih je ženska poosebljenje varnosti in miru, drugič pa je izdajalka, zmami moža v smrt, ali pa mu ukrade čudežni predmet in pobegne k ljubimcu, kot v pravljici *Železni prstan*. V pravljicah najdemo patriarhalne in predpatriarhalne prvine, ki opisujejo žensko kot trpno, a tudi suvereno – kot zaščitnico klana in izvrševalko magije. Včasih je doraščajoče dekle, ki jo je treba osamiti,

drugič pa je ljudožerka, obenem pa je lahko tudi pomočnica in darovalka.

V tradicionalnih družbah so se tipično ženskega posebno panično bali, predvsem jih je bilo strah menstrualne krvi in krvi porodnic. Kri je že sama na sebi nabita s simboličnimi pomeni in pomeni nekaj pozitivnega, če se preliva prostovoljno, npr. v bojevanju ali pri razdevičenju, če pa teče sama od sebe, pomeni nekaj strašnega, demonskega.

Ženska zmožnost porajanja je pomenila nedoumljivo skrivnost, ki žensko potisne v bližino svetega, iz katerega so moški kot biološka bitja izključeni. Stik s svetim ali izgovorjava čarobne formule oplodita žensko, ne pa moški. Nekatere naše pravljice ohranjajo takšno razumevanje oploditve: *Pa je nazadnje bog pogledal z dobrim očesom tudi mačeho, dobila je hčerko.* (Slovenske pravljice, 1965, str. 13) Tako nam razloži pravljica *Pastorka*, v pravljici *Palček* pa mati, podobno, kot v *Sneguljčici*, izreče željo: "Ah", *si je želela žena, "vsaj tako dete bi rada, kakor je moj palec, če že večjega nisem vredna."* Porajevalna moč je pri moških vedno vzbujala strahospoštovanje, zato so poskušali priti v stik s porodom s pomočjo kulta in rituala. Eden najznačilnejših je kuvada. Nekatere variante *Palčka* celo položijo čarobno formulo – željo – na usta očetu.

Neplodna ženska oz. ženska, ki je rodila mrtvega otroka, je bila poosebljeni demon, ki je zmožen škodovati vsem. V patriarhalnih družbah je bila taka ženska vredna vsega omalovaževanja, pa tudi strahu, saj so jo hitro označili za čarovnico. Zanimivo je, da v nasprotju s pravljičami, slovenske bajke na ženske, ki ne morejo imeti otrok, gledajo s sočutjem in opisujejo vso njihovo tragiko. V bajki *Žalik žena v postelji* ta žalik žena nikomur ne stori nič slabega, le stalno beži pred škopnikom. Iz te zagate jo reši ženska, ki ji dovoli, da eno noč preživi z njenim soprogom in se na ta način reši nadležnega zasledovalca. Pravljičice pa hočejo negativno prikazati tako zaznamovane ženske. V pravljici *Šest volkov* hočejo žensko, katere vseh šest otrok je hudobna sosedica znosila v vodo, sežgati na grmadi, v pravljici *O treh bratih in treh hčerah* pa zakleta ženska brez otrok ugrabi tri grofove hčere, vrh tega pa krade tudi zlata jabolka s kraljevega vrta.

Ženska moč se kaže tudi v že omenjenem odnosu matere do otrok. O posebni moči matere nad hčerkami in o njihovem medsebojnem boju za lastno žensko identiteto smo že govorili, posebno pa je zanimiva moč matere nad sinovi, ki jih zaplete v mreže ojdipske situacije. Mati je namreč zmožna z besedo uročiti svoje sinove (hčerk nikoli) v živali. V pravljici *Sin jež* mati sinu zavda – brez kakršnegakoli vzroka – da postane jež. Jež ostane jež tako dolgo, dokler ne sreča pravega dekleta in se otrese incestne želje do matere kot ljubezenskega objekta.

Materi v tej pravljici tudi ni žal za svoje dejanje, kar si lahko razložimo tudi tako, da pomeni ojdipski zaplet in razplet nekaj normalnega, pravzaprav nujnega za normalen sinov razvoj. Podobno problematiko vidimo v pravljici *Šest volkov*:

Nekoč je mati mesila kruh. Otroci, lačni kakor vedno, so jemali iz kodunj testo in ga jedli. Mati jim je nejevoljno rekla: "Tako požrešni ste kot volkovi!" V tistem hipu so vsi njeni sinovi postali – volkovi. Mati se je silno prestrašila. Toda vseh šest volkov je odšlo v gozd. (Slovenske narodne pravljice, 1974, str. 95)

Pri teh sinovih gre za razrešitev incestnih želja s pomočjo iniciacije. Volkovi gredo v gozd – tudi v tradicionalnih družbah dečke ločijo od matere in jih odpeljejo v gozd – izključno moško, ženskam prepovedano področje, kjer se izurijo vseh za življenje odraslega moškega potrebnih veščin. Mati za njimi zgolj ritualno žaluje. V gozdu je življenje ravno nasprotno življenju ob materi – dovoljena je kraja, ropanje in celo ritualno ljudožerstvo. To so lastnosti, ki se pripisujejo divjim zverem, v našem primeru volkovom.

VI. STARKA

Tudi starke so v pravljicah dvoumne osebe. Na prvi pogled so pravljичne starke strašne in nevarne, vendar se skoraj vedno izkažejo kot darovalke in junakove pomočnice. V pravljici *Čudežno drevo* je starka – Lunina mati – opisana takole:

Bila je stara kot svet, velika kot hrast, črna kot ožgano poleno, oči je imela velike, kakor tolarji Marije Terezije, lase ko žima in suha je bila kot kost. Ta starka je bila Lunina mati. Jezno ga je pogledala in vprašala, kaj išče tod. (Slovenske narodne pravljice, 1974, str. 73)

V pravljici *O treh grahih* je starka, ki junaku svetuje, kako naj se reši strašnega zmaja, opisana kot grda stara baba, ki še grše gleda. Taki shrhljivi opisi starke, ki pa vseeno pomaga junaku, so ostanki arhaičnega čaščenja mrtvih prednikov. Oni imajo sicer grozljivo podobo, vendar brez njih svet ne bi obstajal. Mrtvi predniki so dajali življenju pramodel, brez njih ne bi bilo mogoče nobeno dejanje živih. Tudi starke v pravljicah praviloma najdemo le v "svetu mrtvih", ki ga lahko simbolizirajo deveta dežela, hiša v gozdu ali pa zakleti grad.

VII. ZAKLJUČEK

Zaključimo lahko, da so ženske v pravljicah, razen deklice pred puberteto, prikazane kot dvoumne osebnosti – enkrat so dobre hraniteljice, varovalke miru in domačega ognjišča, drugič pa hinavke, ali celo smrtno nevarne ljudožerke. Zdaj so muhaste, drugič spet ustrezljive, zdaj pasivne, drugič spet sposobne reševanja nemogočih nalog. Dvojnost ženskih likov, predvsem lika odrasle ženske smo si razlagali z razcepom podobe matere v otroških fantazijah, to dvojnost pa si lahko razlagamo tudi s statusom ženske v nedavnih patriarhalnih odnosih, ali pa si jo predstavljamo kot posledico konsenza med tistim, kar naj bi bila, in tistim, kar v resnici je.

Posebno pozornost pa namenjajo pravljice (in tudi njihovi interpreti) deklicam ob prehodu iz otroške dobe v dobo spolne zrelosti, in dekletom, ki se pripravljajo, da bodo stopile v zakon. S tem je bilo vedno povezano veliko število zapletenih ritualov, tako v tradicionalnih družbah, kot pred stotimi leti v srednji Evropi, kot tudi v sodobnih zahodnih družbah. Lik starke nam ponuja najmanj možnosti za interpretacijo, kajti njena vloga se ne razlikuje veliko od vloge starcev v pravljicah nasploh, kot predstavnikov sveta mrtvih.

Pravljice še vedno nastajajo, bodisi nove, bodisi variante na že znane pravljice. Dajejo nam mnogo možnosti za interpretacijo, saj ne odsevajo le mitološke percepcije arhaičnega sveta, ampak tudi dejanske odnose med ljudmi v družbi, ki ji pripadajo tudi pripovedovalci in zapisovalci pravljič.

LITERATURA

- BOŠKOVIC-STULLI, M. (1983): *Usmena književnost nekad i danas*, Prosveta, Beograd.
- BERGANT, M. (1981): *Družina – zakon – ljubezen na razpotjih*, Zavod SRS za šolstvo, Ljubljana.
- GOLJEVŠČEK, A. (1991): *Pravljice, kaj ste?*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- PROPP, V. (1982): *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd.
- (1966): *Slovenska ljudska pripoved*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- (1974): *Slovenske narodne pravljice*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- (1966): *Slovenske pravljice*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- TAGGART, J. M. (1990): *Enchanted maidens*, Princeton, New Jersey.